

MAGYAR AFRIKA TÁRSASÁG
AFRICAN-HUNGARIAN UNION

AHU MAGYAR AFRIKA-TUDÁS TÁR
AHU HUNGARIAN AFRICA-KNOWLEDGE DATABASE

BIERNACZKY Szilárd

Oralitás és afrikai társadalom

Eredeti közlés/Original publication:

Élet és tudomány, 1986. 4. szám, január 26, 114–116. old. (második, javított közlés:
1994, *Studia Nova – Új tanulmányok*, I. évf., 1. szám, 111–122. old.)

Elektronikus újraközlés/Electronic republication:

AHU MAGYAR AFRIKA-TUDÁS TÁR – 000.000.698

Dátum/Date: 2014. január 27. / January 27.

Az elektronikus újraközlést előkészítette

/The electronic republication prepared by:

B. WALLNER, Erika és/and BIERNACZKY, Szilárd

Hivatkozás erre a dokumentumra/Cite this document

Biernaczky Szilárd: Oralitás és afrikai társadalom, *AHU MATT*, 2014, pp. 1–
15. old., No. 000.000.698, <http://afrikatudastar.hu>

Eredeti forrás megtalálható/The original source is available:

hazai könyvtárakban

Megjegyzés:

ellenőrzött, lektorált, újraserkesztett szöveg / controlled, peer-reviewed, re-
edited text

Kulcsszavak/Key words

magyar Afrika-kutatás, beszédművészet Afrikában, az afrikai hagyományos
társadalmak és kultúrák orális minősége, a szóbeli műfajok, hőseposz,
szóbeliség és történelem, szóbeliség és jogszokások, a hagyományos tudás
forrása

African research in Hungary, verbal art in Africa, oral quality of African societies and cultures, oral genres, heroic epic, orality and history, orality and legal customs, source of traditional knowledge

AZ ELSŐ MAGYAR, SZABAD FELHASZNÁLÁSÚ, ELEKTRONIKUS,
ÁGAZATI SZAKMAI KÖNYV-, TANULMÁNY-, CIKK- DOKUMEN-
TUM- és ADAT-TÁR/THE FIRST HUNGARIAN FREE ELECTRONIC
SECTORAL PROFESSIONAL DATABASE FOR BOOKS, STUDIES,
COMMUNICATIONS, DOCUMENTS AND INFORMATIONS

* magyar és idegen – angol, francia, német, orosz, spanyol, olasz és szükség szerint más – nyelveken készült publikációk elektronikus könyvtára/ writings in Hungarian and foreign – English, French, German, Russian, Spanish, Italian and other – languages

* az adattárban elhelyezett tartalmak szabad megközelítésűek, de olvasásuk vagy letöltésük regisztrációhoz kötött/the materials in the database are free but access or downloading are subject to registration

* Az Afrikai Magyar Egyesület non-profit civil szervezet, amely az oktatók, kutatók, diákok és érdeklődők számára hozta létre ezt az elektronikus adattári szolgáltatását, amelynek célja kettős, mindenekelőtt sokoldalú és gazdag anyagú ismeretekkel elősegíteni a magyar afrikánisztikai kutatásokat, illetve ismeret-igényt, másrészt feltárni az afrikai témájú hazai publikációs tevékenységet teljes dimenziójában a kezdetektől máig./The African-Hungarian Union is a non-profit organisation that has created this electronic database for lecturers, researchers, students and for those interested. The purpose of this database is twofold; on the one hand, we want to enrich the research of Hungarian Africa studies with versatile and plentiful information, on the other hand, we are planning to discover Hungarian publications with African themes in its entirety from the beginning until the present day.

ORALITÁS ÉS AFRIKAI TÁRSADALOM*

„Beszédművészet Nyugat-Afrikában”, „Verbális művészet mint előadás”, „Az afrikai orális művészet tanulmányozása”, „A szavak hatalma az afrikai orális művészetekben”, „Az orális hagyományok és a kulturális identitás keresése”, „Az afrikai kultúrák orális minősége” és folytathatnánk a napjainkban egyre szaporodó összefoglalási kísérletek címeinek felsorolását. Ezek az elemzések a hagyományos afrikai kultúra egyik legfontosabb jellemvonását, a szóbeliség döntő fontosságú jelenlétét, a szavakban megélt társadalmi élet minőségét igyekeznek körülhatárolni. Amint egyik idevágó tanulmányában a szenegáli Alphonse Raphael N’diaye megállapítja:

„...a szájhagyományok népeink életében azt a globális (mindent átható) kifejezőmódot jelentik, amely egyképpen az oralitás vonzáskörzetébe tartozik...”¹

Régóta tudjuk, hogy a szájhagyományok milyen nagy szerepet játszanak azoknak a népeknek az életében, amelyek még nem jutottak el az államalapításig. Az afrikai népcsoportok többségéről elmondható, hogy életüket nyilvánvaló természetességgel hálózzák be a különféle népköltészeti műfajok, legyenek azok nagycsaládi-nemzetiségi szervezetben élő (*pigmeus*, *koiszan* és *dama* csoportok), törzsi formát kialakító (*bantuk* zöme) vagy tradicionális államot létrehozó (pl. zairei *kuba*, *luba*, *lunda* királyság, Mali birodalom stb.) társadalmak. Szinte valamennyi afrikai helyi közösségre jellemző az, amit Daniel Biebuyck, a flamand származású amerikai kutató a zairei *nyangák* életmódjáról vetett papírra:

„A kis nyanga törzsnek tartalomban és stilisztikai eszközökben igen gazdag, nagyon változatos, élőszóbeli irodalma van. Számtalan olyan helyzet és esemény létezik életükben, amely a hagyományos szövegek előadására, eléneklésére vagy elbe-

* E cikk erősen rövidített formában (sajnos néhány helyen a szerkesztőségi javítások és húzások miatt összefüggéstelenné válva, a cikk szerzőjétől idegen stíluselemekkel terhelt), más címmel és alcímekkel ellátva már napvilágot látott. Megjelenési adatok: A szavak hatalma, *Élet és tudomány*, 1986, 4. szám, január 26., 114–116. old. A tanulmányt kiegészítettük a felhasznált szakirodalomra utaló jegyzetekkel, illetve bibliográfiával.

¹ N’diaye 1980, 9. old.

szélésére ad alkalmat... Mindennapi munkájuk befejeztével az erdőből visszatérve a férfiak – vérrokonok, beházasultak és barátok – összeülnek a férfiak találkozóhelyén, hogy egyenek, igyanak, dohányozzanak, megbeszéljék a nap eseményeit, kijelöljék a másnapi feladatokat, elemezzék a viselkedés- és cselekvésformákat, megvizsgálják a személyes és családi problémákat, eligazítsák a gyermekeket a társadalmi szokások kérdéseiben, s megbírálják a helytelen viselkedést. Ezek a mindennapos összejövetelek, amelyek gyakran az éjszakába nyúlnak, a legfőbb alkalmak a történetek elbeszélésére, közmondások idézésére, találós kérdések megoldására. Nem csupán szórakozásképpen, hanem a gondolatok megvilágítása, az események értelmezése és a létező értékek kiemelése végett is.”

Ugyanígy érvényes az is, amit Jacques Chevrier francia kutató fogalmazott meg nemrégiben az afrikai szájhagyományok teljes körét bemutató könyve bevezetőjében:

„elsőként, úgy tűnik, helyénvaló emlékeztetbe idézni, mert olykor feledésbe merül, hogy a hagyományos szövegeknek mindenekelőtt szórakoztató és feloldódást előidéző funkciója van. A találós kérdések, mesék, énekek, hőseposzok vagy mitológiai elbeszélések ugyanis az emberiség egyik legalapvetőbb szükségletére adnak választ, amely abból áll, hogy elmeséljünk és meghallgassunk történeteket. A szövegekben talált öröm nem feltétlenül idegen attól, hogy az esténként együttlévő társaság élenkítéséül szolgáljon. A szájhagyományok játékos funkciója persze nem zár ki egyéb célokat, amelyek közül a pedagógia, a politika, a beavatás és végül a képzelőerő adta elkápráztatás szerepkörét sorolhatjuk fel.”²

A hagyományos életformát őrző afrikai közösségeknél a szóbeli művészet rendkívül széles műfaji skálájára bukkanunk. Így pl. belga misszionárius gyűjtők sokévtizedes munkájának eredményeként tudjuk, hogy a Zaire délkeleti részében élő *nkundo-mongo*-népcsoport tagjai a parabolisztikus, tündér- vagy szokásjogi vonatkozásokat magukba foglaló mesék, mítikus legendák, ill. az ún. igaz történetek mellett rendkívül sokféle énektípust ismernek, amelyekben Albert De Rop kimutatja a lírai megnyilvánulásra utaló személyesség jelenlétét.³ Ugyanakkor több teljes és számos töredékes változatot tartunk számon a Liandzsa eposzból, amely az etnikai azonosságtudat legfőbb forrása e népcsoport körében.⁴ Igen gazdag proverbium-anyag⁵, vagy pl. önálló műfajjá előlépő köszöntő és dicsérő formulák teszik teljessé a

² Chevrier 1986, 25. old.

³ De Rop 1956, 58–86. old.

⁴ Boelaert 1957, 1958, De Rop 1978, De Rop – Boelaert 1983.

⁵ Hulstaert 1958.

szóbeliség körét.⁶ De Rop külön könyvet szentelt a mongók színjátékszerű szokásainak⁷.

A legújabb kutatások emellett azt mutatják, az afrikai hagyományos kultúrák esetében az írásbeliség hiánya nem egyszerűen csak gazdag és sokféle műfajt felmutató szójhagyomány kialakulásával jár együtt. A hétköznapi beszédől elkülönülő szóbeli formák jelennek meg – közmondások formájában – a joggyakorlatban vagy a „hagyományos műveltséget” tükröző „ékes beszédben”, amely legfőképpen a szokások szükségszerű velejárójaként kap teret. Sőt, az afrikai hagyományos társadalmakban a történeti tudat is a régmúlt eseményeinek élőszóban megőrzött régi emlékeiből táplálkozik.

Az oralitás az alapja a hagyományos ünnepi szokásoknak, a rítusoknak, amelyek egyrészt a hagyományos tudást (a mítoszokat), a törzsi összetartozás fenntartását biztosító eredet-tudatot (az őskultuszt, a főnöki–családi lezármaztatásokat stb.) foglalják magukba, másrészt társadalomszervező szerepet töltenek be (pl. a beavatás során tanító célú szövegekkel, ill. a rítus átélésével).

Ha a mai afrikai társadalmakat vesszük szemügyre, könnyen fölfedezhetjük a rohamos gyorsasággal átalakuló kultúrákban az orális szerveződés számtalan továbbélő megjelenési formáját. Kifejeződik ez pl. a fokról-fokra elvilágiasodó, folklórfesztivállá, népi színjátékká formálódó rítushagyományok rendkívüli népszerűségében. Nigériában pl. évente többszáz ilyen ünnepi szokás megrendezésére kerül sor. De ebből fakad az afrikai „olvasók” sajátos irodalomigénye is, akik nem „irodalmat”, hanem elsősorban „mesét” kívánnak, a szóbeli kifejezőmód írásba menthető eszközeivel élő olvasmányra vágnak, ha regényt vagy elbeszéléskötetet vesznek kézbe.

A szóbeli műfajok természetrajza

Az afrikai népek folklórja formai, műfaji és tematikai szempontból egyaránt igen változatos. A kontinens szójhagyományainak sajátos jegyeiből egész csokorra való található a következő bölcsődalban:

*Jéjé jájé. Hagyd abba a sírást!
Gondolj gyermektelen barátainkra! Jájé.
É.ji. Hagyd abba a sírást, nagyon kérlek!*

⁶ Hulstaert 1969.

⁷ De Rop 1959.

Éjé jájé. Gondolj gyermektelen barátainkra!
Óh istenem! Éjé jájé.
Éjé jájé já. Gondolj Remi bátyádra!
Házass, még sincs gyermeke. Jájé.
Éjé, Longa. Nekem is van anyám.
Óh hallgass kicsim, hallgass!
Jé jájé já. Gondolj Remi bátyádra!
Bakamba lányt vett feleségül. Micsoda gondolat!
Jéjé, Longa.
Éjé jájé já. Gondolj apádra, szenved,
Nem tud elaludni. Jájé.
Éjé, Longa. A gyermektelen barátainkra!
Éjé jájé, butácska gyermek.
Éjé, Longa.
Éjé. Milyen szomorúság! Jé.
Gondolj gyermektelen barátainkra! Milyen csapás!
É Longa, éjé. Milyen szomorúság! É.”⁸

Az afrikai énekek formai szerveződésének alapját a verssor adja (a több sorból felépülő strófa nagyon ritka). E sorok alapjául a dallam szolgál. Olyan dallam, amely valamilyen jellegzetes hangsoron nyugszik. Így a sornyi dallam hossza tetszőlegesen tágítható vagy szűkíthető. Ez azt eredményezi, hogy a rugalmasan változtatható „dallam-modellre” különböző hosszúságú szövegsorok énekelhetők rá. A számunkra megszokott versszerűen kötött ritmus tehát hiányzik. A változó hosszúságú szövegsorok ritmikai arculatát a dallam teremti meg. Ez pedig a sok töltelék szócska alkalmazásával, ill. a dallamnak alárendelt nyelvtani szerkezetekkel (pl. hiányos mondatokkal) együtt rögtönzéses jelleget kölcsönöz az énekeknek. A rögtönzés, mint a dal formájának létrehozója, példánkban abból is kitűnik, hogy bár egyfajta elbeszélés zajlik a szövegben, a dalba foglalt mindennapi mondanivaló rendkívül szakadozottan rajzolódik ki. A felidézett események sajátos érzelmi kommentárok kíséretében: felkiáltások, megjegyzések közbeékelődésével fogalmazódnak meg. A törzsi költészet lírai megnyilvánulásai állunk szemben, amelyek – legyünk őszinték – mindmáig a tudományos kutatás feltárandó jelenségei közé tartoznak. S hogy még teljesebbé tegyük a képet, megemlítjük, hogy a bölcsődal előadása (amelyet Herbert Pepper *Az afrikai élet antológiája* című hanglemez albumának anyagában tett közzé) a drámai megjelenítés

⁸ Pepper 1959, 13. old.

eszközeit is alkalmazza: a felvételen jól kivehető, hogy a gaboni *vili* törzshöz tartozó kismama csecsemője a mindinkább elhalkuló altató hallatára elalszik.

A törzsi költészet királynője: a hőseposz

A többnyire elbeszélő jellegű szokásénekek, lírai dalok formai jegyei nagyobb részt az utóbbi két-három évtizedben napvilágra hozott afrikai hősepi-kai szövegekben is érvényre jutnak. A hősmesékkel rokonságot tartó példák körébe tartozik a Gabonban, Kamerunban és az Egyenlítői Guineában élő *fang*, *bulu*, *beti* és néhány kisebb rokon népcsoport mvet éneke. Maga a mvet nagy, hárfaszerű húros hangszer, amely a *mbomo mvet* (a mvet megpendítőjének) elmaradhatatlan kelléke. Ősiségét óegyiptomi rajzos ábrázolások igazolják. A dramatikus eszközök (élénk előadásmód, táncos mozdulatok, mimikus kifejezések) kíséretében megszólaltatott hosszú énekek egyik típusa a Gilgames eposz távoli rokonának tűnik, amennyiben a főhős a halhatatlanság megszerzésére tör, de végül elbukik. Az eposz egy jellegzetes részletét idézzük:

„»Tartsátok jól a botokat»«
 Elérkeztek ekkor a Látomások törzséhez,
 Ondo Minko Obiang vezette őket rrrr... (menetelő csapat hangja)
 És tudjátok, akkor ez a krokodil ember,
 Ondo Minko Mobiang azt mondta:
 »De bolondok vagytok! Hová mentek?
 Nézzétek, hogy menetelnek? Hé! Álljatok meg!
 Kilit! Vivim! Hi (hangutánzás)
 Lezárta a csapat előtt az utat,
 Tudjátok, és így szólt (Ondo Zogóhoz):
 »Hogy van akkor? Hová mentek hát?»
 Ondo Zogo az Erős kéz törzséből így szólt:
 »Engong-Nzok országába megyünk,
 Mobeget keressük, aki Fatu-Fe Ménéno faluból való
 és Mba testvére.«
 (Ondo Minko) »Ki hát a te főnököd?»
 (Ondo Zogo) »Ovang Obamo Ndong, a Kőd törzséből való.«
 És tudjátok, e pillanatban Ondo Minko Mobiang,
 A krokodil ember így kiáltott rájuk:

*»Itt pedig nem mentek át!«
 És a krokodil ember nagy erővel
 A mellét verte, a mellét verte, Hi!
 Előhúzott a szájából egy nagy krokodil követ.
 És ez a krokodil ember összeszedte minden erejét.
 Aztán Ondo Zogo képébe vágta, menten darabokra törött, Hi!
 Ondo Zogo, az Erős kéz törzséből, megingott.
 Úgy látszott, hogy menten összeesik.
 De tudjátok, hiába a krokodil ember ütése, felegyenesedett...
 Meglóbálta a kiszáradt emberkart,
 És óriási ütést mért Ondo Minko Mobiang,
 A krokodil ember hatalmas szájára, Puff!
 Menten kiköpte összes fogát, Folot!
 És tudjátok, Ondo Minko Mobiang ott maradt,
 Fogait a kezében tartja?
 Nézzétek meg azt az elhagyott oszlopot, Ji ji ji ji!
 (énekes) »Mit hallanak füleitek?«
 (kórus) »A mvet hangját hallják.«⁹*

A fenti szöveg az utolsó két sort kivéve inkább beszédszerű, mint énekelt formában hangzik el. Bár a beszéd és az ének között ingadozó recitativ előadásmód jellemzi. A bikvara botok ritmusával és a mvet hárfá hangjaival kísért szöveg, formáját illetően, a ritmikus prózához áll közel. A dramatikus, színjátékszerűen megjelenített előadásmódot nagyban erősíti a különféle hangutánzások alkalmazása. A teljes (egy-variánsai esetében 5000 sor terjedelmet is elérő) hőseposz számos hasonló jelenetből épül, amelyeket az előadó és a hallgatóság között kialakuló énekes kérdés-felelet forma kapcsol egymáshoz. (A mvet eposzra vonatkozóan lásd mindenekelőtt: Tsira Ndong Ndoutoume, Herbert Pepper és S.M. Eno Belinga munkáit¹⁰.)

Hadd jegyezzük meg, az egyenlítő vidéki bantu népek hősmesékkal rokon, csodás és mítikus elemekkel tarkított epikus alkotásai mellett számos olyan nyugat-afrikai eposz szöveget ismerünk, amelyekben az adott nép történelmi múltja is kirajzolódik. Ezek közül való a néhány éve magyar nyelven közreadott *Szungyata, az Oroszlán fia*¹¹.

⁹ Pepper 1959, 75–76. old.

¹⁰ Ndodg Ndoutoume 1970, 1975, Pepper 1972, S. M. Belinga 1978, 1986.

¹¹ Niane 1985.

Szóbeliség és történelem

A művelődéstörténet az írás nélküli kultúrákat hosszú időn át a „történelem nélküli népek” címkéjével látta el. Jóllehet Afrikában már a század elején történtek kísérletek a szájhagyományokban élő történeti elbeszélések rögzítésére. Igaz persze, hogy tudományos elemzésükre csak jóval később érett meg az idő. A kutatók figyelmét eleinte különösen a királyi dinasztiák láncolatait rögzítő genealógiák keltették fel. Jeles hazánkfia, Torday Emil a zairei bakuba királyság életét feltáró nagy művében¹² 121 uralkodó névsorát rögzíti informátorai elmondása alapján. Tegyük hozzá, a rendelkezésre álló adatok szerint még 1974-ben is gyakorolta hivatalát kuba király. A szájhagyományban megőrzött királyi leszármazási láncolat egyes tagjaihoz az adatközlők rövidebb-hosszabb megjegyzéseket (kiemelkedő jelentőségű eseményeket) fűznek, mint például:

„Bo Kama Bomansala a 98. busongo (kuba) király. E főnök uralkodása alatt egyszer egy délben teljes sötétség borult az országra.”¹³

Torday megjegyzi, hogy ez az adat különösen értékes, hiszen az információban valószínűleg az 1680. március 30-án bekövetkezett napfogyatkozásra történik utalás. Jan Vansina, a szájhagyományozó történelemkutatás (oral history research) elméleti megalapítója számos elemzésében és a kubák történelmi rekonstrukcióját megvalósító művében kiteljesíti a fenti adatot: a korszerű átírással *Mbakam Mbomancyeel*-nek nevezett uralkodó idejére vonatkozó ismereteinket. Egyrészt igazolja, hogy csak az 1680-as (és például nem az 1619-es) napfogyatkozásról lehet itt csak szó. Másrészt újabban feltárt szájhagyományok útján – a király idején egyszer havazott (!), és ennek időpontját a természettudomány ma már pontosan meg tudja határozni – azt is meg lehetett állapítani, hogy Mbomancyeel még 1691-ben is elfoglalta trónusát¹⁴.

A történeti szájhagyományok kutatása persze ennél sokkal bonyolultabb problémákat is felvet. Az uralkodói genealógiák pontosítása érdekében újabban a különféle adatközlőktől származó felsorolások összevetésével kísérleteznek. Általában a kezdeteknél vannak eltérések, bizonytalanságok.¹⁵ Az új

¹² Torday – Joyce 1911, 9–52. old.

¹³ Torday – Joyce 1911, 30. old.

¹⁴ Vansina 1975, 143–144. old.; 1978, 68–69. old.

¹⁵ Vansina idézett művein kívül lásd pl. Henige 1974.

tudományág természetesen nem csak királyi leszármaztatásokkal foglalkozik. Így a nyugat-afrikai manding nép említett eposza, a Szungyata az államalapítás sajátos afrikai körülményeinek felderítésére ad alkalmat. Korábban egyes kutatók a nagy király létezését is kétségbe vonták. A 13. században bekövetkezett államalapítás ténye azonban több arab írásos forrásban szerepel. Ibn Khaldun 14. századi arab auktor leszármazási táblázatában szó esik az erőskezű Mária-Gyátáról, aki 1230 és 1255 között uralkodott. E név a szájhagyomány szerint Szungyatának felel meg, különösen, hogy a Mária szó értelme: oroszán. Újabb közvetett bizonyítékul szolgálhat e kérdésben a Mali birodalom egykori fővárosa, Niani területén végzett ásatások.¹⁶

Őszintén el kell mondanunk, napjainkra (az afrikai népek felfokozódó kulturális identitás keresése idején) az orális történelmi múlt jelentősen felértékelődött, amely bizonyos torzulásokat is eredményezett. Egyes afrikai kutatók ugyanis - „történelem-kereső” hevületükben – elmélyült kutatás nélkül, kritikátlanul használtak fel szájhagyományozott forrásokat. Mi több, az UNESCO egyébként hatalmas anyagot megmozgató és nagyjelentőségű, 8 kötetes *Afrika Története* sem mentes olyan túlzásoktól, miszerint az ó-egyiptomi kultúra szinte teljes egészében korábbi „fekete-afrikai népektől” származik. A szájhagyományokban megőrzött történelmi adatok vizsgálata ugyanis bonyolult módszerek alkalmazását igényli. Említettük a királyi leszármazási táblázatok „hamis adatainak” kiszűrésére tett kísérleteket. Nagyobb problémát jelent a régi történelmi eseményekre vonatkozó elbeszélésekből kiszűrni azokat a torzításokat, amelyek az egymásra következő dinasztiák „tudatos hamisításai” (az előző uralkodó-család jelentőségének elhomályosítása vagy egyenesen megsemmisítése) miatt keletkeztek.¹⁷

Másféle problémát okoz a mitikus és valós történelmi mozzanatok elválasztása. A tudományterület legutóbbi vállalkozásaiban mind világosabban kirajzolódnak azok a törekvések, amelyek a „valós” történelmi vonalak rekonstrukciója mellett az ún. etnikai (államalapítás előtti fejlődési fokon élő népek múltját magába foglaló) történelem másféle, nem-európai kategóriáinak (vándorlások, mai lakhely megszerzése, klánok kialakulása, a társadalomszervezet mikro- és makrováltozásai stb.) a felderítését célozzák. Elemi újdonságokkal szolgálhat e tekintetben Luc de Heusch belga kutató elemzései, amelyek a bantu népek eredetmítoszaiban, a benne szereplő figurákban a

¹⁶ Lásd többek között Levtzion 1963, Niane 1984.

¹⁷ Lásd többek között Vansina 1965.

különféle társadalmi szerepkörök szimbolikus megfogalmazásának jelenlétét tárják fel.¹⁸

Szóbeliség és joggyakorlat

Az afrikai népek jogszokásairól könyvtáryi szakirodalom áll rendelkezésre. Mindemellett magyar nyelven csak Szecskő Tamás¹⁹ foglalkozik érintőlegesen – mint a hagyományos közlés mód egy esetével – azzal a sajátos jelenséggel, amely egy folklórműfaj, a közmondás hagyományos jogi eljárásban való felhasználásából keletkezik. Mind a mai napig sok helyütt találkozunk a kontinensen a szokásjog olyan formájával, amelyben a közmondások képezik a bírósági ítékezés érvrendszerét. A felperes és az alperes (egyes esetekben a proverbiumok értelmezési tartományát alaposan ismerő „öreg”, mint megbízott képviselő) „közmondás-alkalmazásának” sikerétől függ az ítélet kimenetele. John C. Messenger példáját idézzük:

„Egy ügy során, amelyben egy megrögzött tolvajt rablással vádoltak, a felperes már a tárgyalás kezdetén ellenséges érzületet keltett a vádlott iránt a következő közmondás használatával: Amelyik kutya a pálmafa gyümölcsét leszedi az ágról, az nem fél egy tarajos süntől sem. – Az olajpálmafa ágán sok éles tűske van, ezért nagyon veszélyes hozzányúlni. Az olyan kutya tehát, amelyről köztudott, hogy a pálmafa gyümölcsét leszedi, nyilván nem fél a tarajos sünhöz sem hozzányúlni. A mondás azt sugallja, hogy a vádlott a lehetséges gyanúsított, hiszen köztudottan tolvaj hírében áll, és közel lakik a kirabolt személyhez. Így aztán a közönség pusztán formalitásnak tartotta a tárgyalást. Bűnössége azonban kétségesse vált a tárgyalás során feltárt bizonyítékok fényében, és mielőtt a kpe ikpe (a hagyományos ibo bíróság) döntéshozatalra elvonult volna, olyan közmondást idézett a vádlott, amely döntő szerepet játszott a felmentésében: Ha egyetlen fogoly repül át a bozóton, nem hagy maga mögött ösvényt. – A foglyok általában csapatostul repülnek, közel a földhöz, s nyomuk jól kivehető a mögöttük maradt lehajlott és törött fűszálak alapján. E közmondással a vádlott magányos madárhoz hasonlította magát, akivel senki sem érez együtt, akinek senki sem segít, és arra kérte a bíróságot, ne vegyék figyelembe a tárgyaláson megjelentek érzelmeit, nézzék el múltbéli vétsegeit, és olyan tárgyilagosan bírálják el az ügyet, amennyire csak lehet.”²⁰

A közmondások egyébként számos hagyományos afrikai közösségben kitüntetett szerepet töltenek be a társas érintkezésben. A ghánai *akanok*nál

¹⁸ Heusch 1982.

¹⁹ Szecskő 1971, 107. old.

²⁰ Messenger 1959.

annál műveltebbnek számít valaki, minél több proverbiumot illeszt beszédébe. A közmondások értelmezése gyakran sajátos átalakuláson megy keresztül, és olyan bonyolult jelentésbeli holdudvarral illeszkednek a beszédbe, amely a kívülálló számára megközelíthetetlen. Chinua Achebe, a nálunk is ismert, világhírű nigériai író, aki sikerrel tett kísérletet arra, hogy a hagyományos *ibo* oralitásból oly nagy szerepet játszó „ékes beszédet” bevigye az irodalomba, a következőképpen fogalmazza meg a közmondások szerepét:

„Az ibók nagyra értékelik a beszélgetés művészetét, és mint mondják, a közmondás pálmaolaj, amivel a szavakat esszük.”²¹

A hagyományos tudás forrása

A természeti népek, törzsi társadalmak szellemi világában számos olyan képzet él, amelyet korábban a marxista filozófia egész egyszerűen a *hamis tudat* semmitmondó kategóriájába hajított be. A hiedelmek, vallási elképzelések, mítoszok, legendák, amelyek teremtője és átörökítője ismét csak a szóbeliség, kétségkívül egy sor olyan képzetet hurcolnak magukkal, amelyek egyszerűen „összevethetetlenek” a környező valósággal. Létrejöttükkel és szerepükkel kapcsolatban a kitűnő új-zélandi kutató, Michael Jackson minde mellett figyelemre méltó megfigyelést tesz. A Sierra Leone-i *kurankók* meséinek elemzése nyomán arra a következtetésre jut, hogy e nép univerzumában, amelyben a személyiség még nem független, mivel nem tud elszakadni a totális társadalmi helyzettől, egymás mellett kapnak helyet a bozót-szellemek, az emberek, az ősök, a fétisek, az állatok, a legfőbb isten, a fák, a kövek, a folyók és az ember-alkotta tárgyak. De a mesékben található jelképes kifejezőmódok, amelyek az előbbieket összekeveredésével függnek össze, mégsem jelentik szükségszerűen az univerzum hamis látását. Mi több, a hagyományos társadalmakban valószínűleg ezek a fiktív történetek az egyedül lehetséges eszközei a világban létező jelentések megragadásának, felfedezésének. A szájhagyományoknak ebben az értelemben tehát humanizáló hatásuk van.²²

Valóban úgy tűnik, a képzeink, elképzeléseink, megállapításaink valóságfedezetével kapcsolatos kérdés a megismerésnek csak az egyik oldalát jelenti. A másik az újra és újra megismételt kérdésfeltevések és válaszadások

²¹ Achebe 1983, 14. old.

²² Jackson 1982.

láncolatában rejlik. S ha az orális társadalom többek között az analitikus gondolkodáshoz nélkülözhetetlen írás híján még képtelen volt a látható világ keltette mítoszok világából kiszabadulni, a valóság kérdőjeleire adott szóbeli válaszadásaival már lényegében megtette az első lépéseket az újkori Európában bekövetkező nagy gondolati felszabadulás felé vezető úton. Hiszen a környező valóság képének játékos–fantasztikus átrendezése a megértésre való törekvés, ill. a természetre és társadalomra irányuló tudatos visszahatás igényének létrejöttét jelzi, az emberi kreativitás megszületésének és mozgásba lendülésének fényes bizonyítéka. Az afrikai hagyományos kultúrák többszörös újrafelfedezésének gyökerében talán éppen ez az alapvető, bár mindmáig kimondatlan tanulság rejlik.

(1985, 1987)

Szerzői megjegyzés (2013): E tanulmány írásakor még nem ismertem azokat a szakmai forrásokat, amelyekből egyértelműen kiderül, Torday Emilt „felfedezése” (egy kuba királyra való emlékezéshez köthető napfogyatkozás) érthető okokból oly mértékben fellelkesítette, hogy bocsánatos bűnként minden lehetséges informátornak pénzzutalmat ígért, ha egy újabb király nevével szolgál. Így keletkezett az adott királyok rokonai, főemberei nevével kiegészült irreális névsor (az utóbb az 5. századig visszavezetett genealógiában), jóllehet ma már tudjuk, hogy a 121 névből az 1600-as évek elejéig visszavezethető utolsó 24–28 uralkodó a reális. Közülük is az első (néhányal a napfogyatkozáshoz köthető előtt) még Vansina szerint mitikus királynak számít, és csak a következő tekinthető a királyság reális megalapítójának, mégpedig olyan érdemekkel, akár a politikai rendszert, akár a gazdaságot tekintve, amely lényegében meghatározó szerepet játszik a máig fennálló kuba törzsi királyság több évszázados létezésében. **(B. Sz.)**

Bibliográfia

ACHEBE, Chinua

1983 *Széthulló világ*, Budapest, Európa (eredeti kiadás: *Things Fall Apart*, London, Heinemann, 1958).

BELINGA, Samuel M. ENO

- 1978 *Moneblum ou l'Homme bleu. L'épopée camerounaise mvét*, Yaoundé (Cameroun), a szerző kiadása.
- 1986 A mvét költészeti hagyomány Közép-Afrikában (Kamerun, Gabon, Egyenlítői Guinea), *Helikon*, 3–4, 332–347. old.
- BOELAERT, Emil
- 1957 *Lianja-verhalen I. Ekofo-versie*, Tervuren, Musée Royal du Congo Belge.
- 1958 *Lianja-verhalen II. De voorouders van Lianja*, Tervuren, Musée Royal du Congo Belge.
- CHEVRIER, Jacques
- 1986 *L'arbre à palabres. Essai sur les contes et récits traditionnels d'Afrique noire*, Paris, Hatier.
- DE ROP, Albert
- 1956 *De gesproken Woordkunst van de Nkundo*, Tervuren, Musée Royal du Congo Belge.
- 1959 *Théâtre Nkundo*, Léopoldville, Éditions de l'Université.
- 1978 *Versions et fragments de l'épopée mongo I. Textes A*, Bruxelles, Académie Royale des Sciences d'Outre-Mer.
- DE ROP, Albert – BOELAERT, Emil
- 1983 *Versions et fragments de l'épopée mongo: Nsong'a Lianja. Partie II*, Mbandaka (Zaire), Centre Aequatoria.
- HEUSCH, Luc de
- 1982 *The Drunken King, or, The Origin of the State*, Bloomington, Indiana University Press (eredeti kiadás: *Le roi ivre ou l'origine de l'État*, Paris, Gallimard, 1972).
- HULSTAERT, Gustaave
- 1958 *Proverbes Mongo*, Tervuren, Musée Royal du Congo Belge.
- 1969 *Losako, la salutation solennelles des Nkundo*, Bruxelles, Académie Royale des Sciences d'Outre-Mer.
- 1970 *Fables mongo*, Bruxelles, ARSOM.
- 1971 *Contes d'ogres mongo*, Bruxelles, ARSOM.
- JACKSON, Michael
- 1977 *The Kuranko: Dimensions of Social Reality in a West African Society*, Hurst, London.
- 1982 *Allegories of the Wilderness: Ethics and Ambiguity in Kuranko Narratives*, Bloomington, Indiana University Press.
- LEVTZION, Nehamia
- 1963 The Thirteenth- and Fourteenth-Century Kings of Mali, *Journal of African History*, 3, IV, 341–353. old.
- MESSENGER, John C.
- 1959 The Role of Proverbs in a Nigerian Judicial System, *Southwestern Journal of Anthropology*, Vol. 15, 64–73. old.
- N'DIAYE, Alphonse Raphael
- 1980 Les traditions orales et la quête de l'identité culturelle, *Présence Africaine* 114, 2, 3–17. old.

NDONG NDOUTOUME, Tsira

1970/1975 *Le Mwett*, Paris, Présence Africaine (két kötet).

NIANE, Djibril Tamsir

1983 *Szungyata, az oroszlán fia. Mandinka hőségnek*, Budapest, Európa (eredeti kiadás: *Soundjata ou l'épopée mandingue*, Paris, Présence Africaine, 1960).

1974 Histoire et tradition historique du Manding, *Présence Africaine*, 89 (1), 59–74. old.

1984 Mali and the second Mandingo expansion, in: D.T. Niane szerk.: *General History of Africa IV*, London, Heinemann, 117–171. old. (franciául: Paris, UNESCO).

TORDAY, Emil – JOYCE, T. A.

1911 *Notes ethnographiques sur les peuples Communément appelés Bakuba...*, Bruxelles, Musée du Congo Belge.

PEPPER, Herbert

1959 *Anthologie de la vie africaine*, Paris, Ducretat-Thomson 320 C 126–127–228 (három hanglemez és ismertető füzet).

1972 (P. és P. de WOLF kiad.) *Un mvet de Zwè Nguéma, chant épique fang*, Paris, Armand Colin.

SZECSKŐ, Tamás

1971 *Kommunikációs rendszer – köznapi kommunikáció*, Budapest, Akadémiai Kiadó.

VANSINA, Jan

1961 *De la tradition orale. Essai de methode historique*, Tervuren, Musée Royale de l'Afrique Centrale.

1975 Kuba Chronology Revisited, *Paideuma* 21, 134–149. old.